

کشت ارگانیک اسفرزه (*Plantago ovata*) و پسلیوم (*Plantago psyllium*) در واکنش به تنش آبی

علیرضا کوچکی^۱، لیلا تبریزی^۲ و مهدی نصیری محلاتی^۲

چکیده

به منظور بررسی واکنش عملکرد، اجزای عملکرد و خصوصیات کیفی دو گونه دارویی اسفرزه و پسلیوم به تنش آبی در شرایط کشت ارگانیک، آزمایشی در سال زراعی ۸۲-۱۳۸۱ در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه فردوسی مشهد به اجرا در آمد. آزمایش به صورت اسپلیت فاکتوریل در قالب طرح بلوکهای کامل تصادفی و با سه تکرار انجام شد. فاکتور اصلی شامل فواصل مختلف آبیاری، در سه سطح ۱۰، ۲۰ و ۳۰ روز در کرت‌های اصلی و تیمارهای فرعی شامل سه سطح کود دامی در مقادیر ۵، ۱۰ و ۱۵ تن در هکتار و دو گونه *P. ovata* و *P. psyllium* بصورت فاکتوریل در کرت‌های فرعی قرار گرفتند. صفات اندازه گیری شده شامل: ارتفاع بونه، طول سنبله، تعداد سنبله در هر بوته، تعداد دانه در هر سنبله، وزن هزار دانه، عملکرد گاه و کلش و عملکرد دانه بود. سه شاخص کیفی مقدار موسیلاژ، فاکتور تورم و میزان تورم در هر گرم موسیلاژ مورد بررسی قرار گرفتند. فواصل مختلف آبیاری بر ارتفاع بونه، تعداد سنبله در هر بوته، تعداد دانه در هر سنبله، وزن هزار دانه و عملکرد گاه و کلش در دو گونه اسفرزه و پسلیوم تاثیر معنی داری نداشت ولی طول سنبله و عملکرد دانه بطور معنی داری تحت تاثیر فواصل آبیاری قرار گرفت. بیشترین عملکرد دانه در اسفرزه و پسلیوم به ترتیب در فواصل آبیاری ۲۰ و ۱۰ روز آبیاری بدست آمد. تاثیر کود دامی تنها بر عملکرد دانه اسفرزه و پسلیوم معنی دار بود و بالاترین عملکرد دانه در اسفرزه و پسلیوم به ترتیب در سطوح ۵ و ۱۵ تن در هکتار کود دامی حاصل شد. نتایج مطالعه همبستگی بین میزان موسیلاژ، فاکتور تورم و وزن هزار دانه بیانگر آن است که بین این سه فاکتور در بذور اسفرزه و پسلیوم همبستگی معنی داری وجود ندارد. میزان موسیلاژ، فاکتور تورم و میزان تورم در هر گرم موسیلاژ تحت تاثیر تیمارهای آبیاری و کود قرار نگرفتند. با این وجود، بیشترین مقدار موسیلاژ در اسفرزه و پسلیوم به ترتیب در تیمارهای ۱۰ و ۳۰ روز آبیاری، بیشترین میزان فاکتور تورم در تیمار ۳۰ روز آبیاری و بیشترین میزان تورم در هر گرم موسیلاژ در اسفرزه و پسلیوم به ترتیب در تیمار ۲۰ و ۱۰ روز آبیاری بدست آمد. بدین ترتیب بنظر میرسد که در شرایط کمبود آب و در سیستمهای کشاورزی کم‌بهداشته، اسفرزه گونه مقاومتری نسبت به پسلیوم میباشد.

واژه‌های کلیدی: تنش آبی، کود دامی، اسفرزه، پسلیوم، عملکرد و اجزاء عملکرد، خواص کیفی.

مقدمه

مراقبتهای بهداشتی اولیه بطور سنتی به گیاهان دارویی و تولیدات طبیعی وابستگی دارند (۲۱ و ۲۵). اسفرزه (*Plantago ovata*) و پسلیوم (*Plantago psyllium*)، متعلق به تیره بارهنگ (*Plantaginaceae*) از گیاهان دارویی ارزشمند هستند که بذور رسیده و خشک این دو گونه به

تسلیله به تولید گیاهان دارویی و معطر و تقاضا برای محصولات طبیعی بخصوص در شرایط کشت ارگانیک در جهان رو به افزایش می‌باشد (۲۰). طبق برآورد سازمان بهداشت جهانی (WHO) (۲۰۰۸)، ۸۰ درصد مردم دنیا برای

۱-۲- اعضاء هیئت علمی دانشکده کشاورزی، دانشگاه فردوسی مشهد (فطب علمی گیاهان زراعی ویژه) ۲- دانشجوی دکتری دانشکده کشاورزی، دانشگاه فردوسی مشهد.

(۹ و ۱۲)، کاهش جذب مواد و عناصر غذایی می‌شود (۸)، واکنشهای مورفولوژیک، فیزیولوژیک و بیوشیمیایی گیاهان به کمبود آب، بسته به شدت و طول دوره تنش و مرحله رشد گیاه متغیر است (۹).

از آنجا که تولید متابولیت‌های ثانویه در گیاهان بوسیله عوامل محیطی تغییر می‌یابد و تنش رطوبتی نیز عامل موثری در رشد و همچنین سنتز ترکیبات طبیعی گیاهان دارویی می‌باشد (۱۷) لذا ارائه روشهایی که بتواند گیاهی با ماده موثره بیشتر تولید نماید، ضروری به نظر می‌رسد. طبق تحقیقات انجام شده در هند (۲۳ و ۲۶) مبنی بر نیاز آبیاری گیاه اسفرزه، این گیاه در طی دوره رشد خود به ۴ تا ۵ نوبت آبیاری نیاز دارد. مطابق گزارش پاتل و ورا (۳۴)، در شرایط تنش آبی، مقدار تجمع پروتئین در اسفرزه افزایش یافت که این امر حاکی از مقاومت گیاه به خشکی می‌باشد. گزارش پاترا و همکاران (۳۵) نیز بیانگر مقاومت اسفرزه به تنش رطوبتی و شوری می‌باشد. در بررسیهای گانتات و همکاران (۲۳)، ملاحظه شد که عملکرد گاه و کلش و بذر اسفرزه با افزایش تعداد آبیاریها به ترتیب تا ۵ و ۴ نوبت آبیاری، افزایش یافتند. نجفی (۱۵) در مطالعه خود بر روی گیاه اسفرزه مشاهده کرد که فاصله آبیاری ۷ روز بیشترین عملکرد دانه را داشت و با کاهش فواصل آبیاری، ارتفاع بوته، تعداد سنبله در هر بوته، عملکرد گاه و کلش و عملکرد دانه افزایش یافتند. برای پسیلوم فواصل آبیاری ۷ تا ۱۰ روز گزارش شده است (۱۴) و در مطالعه دیگری تعداد ۱۲ آبیاری از زمان کاشت تا برداشت ثبت شد (۷). ابراهیم زاده و همکاران (۲) گزارش نمودند که گیاه پسیلوم نسبت به اسفرزه در شرایط کمبود آب حساسیت بیشتری نشان می‌دهد.

کشاورزی ارگانیک، یک سیستم کشاورزی تلفیقی مبنی بر اصول اکولوژیک است (۴۲) که در آن کیفیت محصولات (عدم وجود بقایای کود یا سموم شیمیایی) مهتر از مقدار آنهاست (۱۶). سیستمهای کشاورزی ارگانیک و کم نهاده می‌توانند به عنوان جایگزینی برای سیستمهای رایج

نحاط محتوای موسیلاژی آنها مورد توجه بوده (۴) و ارزش بذرهای اسفرزه و پسیلوم ناشی از کمیت و کیفیت موسیلاژ موجود در لایه‌های سطحی پوسته و دانه می‌باشد (۳). موسیلاژ عمدتاً به عنوان ملین (۱۹ و ۲۲) مورد استفاده قرار گرفته و علاوه بر کاربردهای متعدد دیگری که در پزشکی، صنایع غذایی، آرایشی و بهداشتی دارد (۲۲ و ۳۰) به عنوان ژل نیز در تهیه محیطهای کشت آزمایشگاهی (۳۰) بکار می‌رود. مقدار موسیلاژ در اسفرزه قابل توجه بوده و ۱۰ درصد (۱) تا ۳۰ درصد (۱۹) و در پسیلوم نیز ۱۵-۱۰ درصد (۱۹) گزارش شده است. اسفرزه بومی هند، ایران و دیگر کشورهای خاورمیانه می‌باشد و در حال حاضر هند بزرگترین صادرکننده اصلی بذر اسفرزه در بازار بین المللی است (۲۴) در حالیکه در ایران که یکی از رویشگاههای طبیعی این گیاه می‌باشد (۲۰) کشت و کار آن از جنبه‌های اقتصادی پیشینه چندانی ندارد. پسیلوم، بویژه در برخی نقاط ایران بذرهای فراوانی تولید می‌کند با این وجود کشت آن در ایران بطور تجارتی رایج نمی‌باشد. کشت پسیلوم در اروپا و آمریکا مانند اسفرزه در هند رایج می‌باشد (۲).

گیاهان تحت شرایط طبیعی و زراعی بطور پیوسته در معرض تنشهای گوناگون قراردارند (۱۲) و در این میان کمبود آب مهمترین عامل محدود کننده عملکرد محصولات زراعی در اکثر نقاط جهان و ایران می‌باشد (۳۱). با توجه به موقعیت ایران از نظر اقلیمی که در منطقه خشک و نیمه خشک قرار دارد و وجود بحران آب در این مناطق، انتخاب گیاهان سازگار به این شرایط از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است که لازمه آن کاشت گیاهان مقاوم به خشکی و دارای نیاز آبی کم می‌باشد (۱۱). کمبود آب قابل دسترس گیاه سبب تغییرات مورفولوژیک، فیزیولوژیک و بیوشیمیایی از جمله کاهش سطح برگ، تحریک ریزش برگ، کاهش تورژسانس و در نتیجه کاهش توسعه سلول و رشد اندام (۱۲)، بسته شدن روزنه‌ها در واکنش به اسید آسازیک (۱۱ و ۱۲)، محدودیت فتوسنتز (۸ و ۱۲)، افزایش تجزیه کربوهیدراتها، پروتئینها، اسیدهای نوکلئیک و تنظیم اسمزی

اکثر مطالعات موجود در مورد واکنش کودی این دو گونه بر مبنای مصرف کودهای شیمیایی بوده لذا شناخت تأثیر کودهای دامی جهت کاهش مصرف کودهای شیمیایی، آگاهی از بقای این دو گیاه تحت شرایط تنش خشکی و ارزیابی عملکرد کمی و کیفی آنها در شرایط تنش خشکی نیازمند مطالعه و تحقیق است. هدف از این آزمایش بررسی واکنش دو گونه اسفرزه و پسیلیوم به تنش آب در شرایط کشت ارگانیک بود.

مواد و روشها

این آزمایش در سال زراعی ۸۲-۸۱ در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه فردوسی مشهد واقع در ۱۰ کیلومتری شرق مشهد انجام شد. خاک محل آزمایش دارای بافت سیلتی لومی بود. آزمایش بصورت اسپلت پلات فاکتوریل و در قالب طرح بلوکهای کامل تصادفی با ۳ تکرار اجرا شد. تیمارهای آبیاری (فاکتور اصلی) بصورت سه سطح ۱۰، ۲۰ و ۳۰ روز آبیاری، در کرت‌های اصلی و تیمارهای فرعی شامل سه سطح کود گاوی کاملاً پوسیده در مقادیر ۵، ۱۰ و ۱۵ تن در هکتار و دو گونه *P. psyllium* و *P. ovata* بصورت فاکتوریل در کرت‌های فرعی قرار گرفتند. تیمارهای کودی، دو ماه قبل از کاشت با خاک روی پشته‌ها بطور یکساخت مخلوط شدند. کاشت بصورت دستی در پشته‌هایی به فواصل ۵۰ سانتی متر که قبلاً توسط فاروئر ایجاد شده بودند در شیارهایی با عمق بسیار کم (۰/۵ سانتی متر) در ۲۱ فروردین ماه ۱۳۸۱ انجام گرفت. اعمال تیمارهای آبیاری در زمان استقرار کامل گیاهچه‌ها و در مرحله ۳-۴ برگی صورت گرفت و تا مرحله رسیدگی فیزیولوژیک ادامه پیدا کردند. کنترل علفهای هرز از طریق وجین دستی صورت گرفت. برداشت از بین دو گونه و در تیمارهای مختلف آبیاری، در تاریخهای متفاوت انجام پذیرفت بطوریکه در اسفرزه تیمارهای ۱۰، ۲۰ و ۳۰ روز آبیاری به ترتیب در ۱۱، ۸ و ۳ تیرماه و در پسیلیوم تیمارهای ۱۰، ۲۰ و ۳۰ روز آبیاری به ترتیب در تاریخهای ۲۴، ۱۴ و ۱۰ شهریور برداشت شدند.

کشاورزی در نظر گرفته شوند تا سبب توسعه کشاورزی پایدار و حفظ سلامت محیط زیست گردند (۳۶). کشت ارگانیک گیاهان دارویی، کیفیت آنها را تضمین می‌کند؛ بطوریکه احتمال اثرات منفی روی کیفیت دارویی و عملکرد آنها را کاهش می‌دهد (۲۵) لذا بسیاری از شرکتهای تولید کننده داروهای گیاهی، ترکیبات گیاهی را که از طریق کشت ارگانیک یا بیودینامیک تولید شده باشند، ترجیح می‌دهند (۲۰ و ۳۹).

مدیریت کود یک عامل اصلی در کشت موفقیت آمیز گیاهان دارویی می‌باشد (۲۱) و استفاده از کود دامی در سیستم ارگانیک و مدیریت پایدار خاک مرموم می‌باشد (۲۸). کود آلی سبب بهبود خواص فیزیکی، شیمیایی و بیولوژیکی خاک شده و تولید محصول را افزایش می‌دهد (۱۶).

سینگ و همکاران (۴۰) مشاهده کردند که اجزای بیوماس گونه‌های گیاهی دارویی از جمله اسفرزه (*P. ovata*)، بدرالنج (*Hyoscyamus niger*) و سداب (*Ruta graveolens*) با افزایش نسبت کمپوست در خاک، افزایش یافتند. شیفر و همکاران (۳۸) افزایش تولید بیوماس و عملکرد اسانس در سرشاخه‌های گلدار گیاه بومادران را در نتیجه کاربرد کود آلی گزارش کردند. در بررسی که با کاربرد کودهای آلی روی نعنای فلفلی انجام گرفت مشاهده شد که عملکرد اسانس آن در کشت ارگانیک ۱۱۷-۱۱۰ کیلوگرم در هکتار بود که این مقدار حدود ۸۴-۸۰ درصد عملکرد حاصل از کشت رایج این محصول می‌باشد (۲۷). نتایج تحقیق شریفی (۱۰) بر روی رازیانه حاکی از آن است که میزان عملکرد بذر، گاه و بیولوژیک در روش تغذیه تلفیقی نسبت به دو روش شیمیایی و ارگانیک بیشتر بود و این افزایش با مصرف کود دامی بیشتر، بهتر مشهود بود. در گیاه دارویی ریان نیز بیشترین عملکرد دانه و بیولوژیک در سیستم کشاورزی تلفیقی حاصل شد و در سیستم ارگانیک، با افزایش کود دامی، عملکرد دانه و بیولوژیک افزایش یافت (۶).

پسیلیوم، بیشترین ارتفاع بوته، طول سنبله، تعداد سنبله در بوته، تعداد دانه در سنبله، وزن هزار دانه و عملکرد کاه و کلش در تیمار آبیاری ۱۰ روز بدست آمد و با افزایش فواصل آبیاری، صفات مذکور در هر گونه کاهش یافتند ولی شدت کاهش در صفات ذکر شده در پسیلیوم بیشتر از اسفرزه بود که این امر می‌تواند نشان دهنده حساسیت بیشتر این گیاه نسبت به اسفرزه، به شرایط کم آبی باشد.

بیشترین عملکرد دانه در اسفرزه (۴۴۸/۶ کیلوگرم در هکتار) در فواصل آبیاری ۲۰ روز حاصل گردید هر چند که بین تیمارهای مختلف آبیاری تفاوت معنی داری وجود نداشت و در گیاه پسیلیوم نیز بیشترین عملکرد دانه (۲۳۵/۲ کیلوگرم در هکتار) در فاصله آبیاری ۱۰ روز بدست آمد، بطوریکه با افزایش فواصل آبیاری به ۲۰ و ۳۰ روز، عملکرد دانه نسبت به تیمار آبیاری ۱۰ روز بطور، معنی داری کاهش یافت (شکل ۱ و جدول ۱).

به موازات کاهش تعداد دفعات آبیاری، بدلیل اثرات منفی که روی اجزای تشکیل دهنده عملکرد داشت، عملکرد دانه پسیلیوم کاهش زیادی نشان داد، درحالیکه در اسفرزه، این حالت چندان مشهود نبود. دلیل کاهش عملکرد دانه در تیمار ۳۰ روز آبیاری بویژه در پسیلیوم را می‌توان به رشد رویشی کمتر و به تبع آن، سطح فتوسنتز کننده محدودتر و تولید ماده خشک کمتر در گیاه در شرایط خشکی نسبت داد. از طرفی کوتاه شدن طول دوره پر شدن دانه و رسیدگی زودتر تیمارهای تحت تنش خشکی، می‌تواند در کاهش عملکرد دانه مؤثر باشد. همبستگی مثبت بین عملکرد بذریه اسفرزه با تعداد سنبله و طول آن در منابع دیگر گزارش شده است (۱۸). تحقیقات متعددی که در گیاه اسفرزه در هندوستان انجام شده است، حاکی از افزایش عملکرد دانه اسفرزه در پاسخ به افزایش تعداد دفعات آبیاری تا ۸ نوبت می‌باشد (۳۲ و ۳۳). نجفی (۱۵) گزارش نمود که در فاصله آبیاری ۷ روز (۱۲ نوبت آبیاری در طی فصل رشد)، عملکرد دانه اسفرزه افزایش معنی داری یافت، در حالیکه در این تحقیق مشخص شد که در اسفرزه تیمار آبیاری ۲۰ روز (۵

برداشت گیاهان بر اساس مشاهده علائم ظاهری رسیدگی شامل زردی و خشک شدن برگها، قهوه ای شدن سنبله‌ها و صورتی رنگ شدن بذور در سنبله‌ها صورت گرفت. اندازه گیری عملکرد و اجزای عملکرد به ترتیب از سطح نمونه گیری شده ۴/۵ مترمربع و ۰/۱ متر مربع در سه متر ابتدایی هر کرت فرعی، پس از حذف دو ردیف کناری و ۵۰ سانتی متر از ابتدای کرت به عنوان اثرات حاشیه ای، انجام گرفت. صفات اندازه گیری شده شامل ارتفاع بوته، طول سنبله، تعداد سنبله در هر بوته، تعداد دانه در هر سنبله، وزن هزار دانه، عملکرد کاه و کلش و عملکرد دانه بود.

به منظور ارزیابی شاخصهای کیفی بذور اسفرزه و پسیلیوم، مقدار موسیلاژ (درصد) و فاکتور تورم (میلی لیتر) با استفاده از روش کالیان سوندارام^۱ و همکاران (۳) و مقدار تورم در هر گرم موسیلاژ بر اساس تحقیق ابراهیم زاده و همکاران (۳) تعیین شدند.

داده‌های حاصل با استفاده از نرم افزار MSTATC مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و مقایسه میانگینها با استفاده از آزمون چند دامنه ای دانکن در سطح احتمال ۵ درصد صورت گرفت.

نتایج و بحث

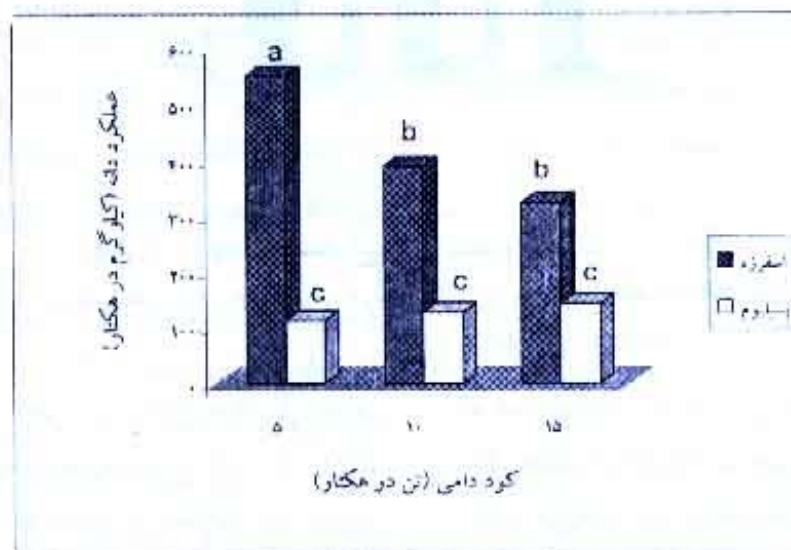
اثر تنش رطوبتی و کود داسی بر عملکرد و اجزای عملکرد

نتایج نشان داد که فواصل مختلف آبیاری بر ارتفاع بوته، تعداد سنبله در هر بوته، تعداد دانه در هر سنبله، وزن هزار دانه و عملکرد کاه و کلش در دو گونه اسفرزه و پسیلیوم تأثیر معنی داری نداشتند ($P > 0.05$) ولی طول سنبله و عملکرد دانه تحت تأثیر فواصل آبیاری قرار گرفتند و اختلاف بین آنها معنی دار شد ($P < 0.05$) در این میان اثر متقابل فواصل آبیاری و گونه بر ارتفاع بوته، طول سنبله، تعداد سنبله در هر بوته، تعداد دانه در هر سنبله، عملکرد کاه و کلش و عملکرد دانه معنی دار بود ($P < 0.05$) (جدول ۱) بطوریکه در اسفرزه و

جدول (۱): مقایسه میانگین عملکرد و اجزای عملکرد اسفرزه و پسیلیوم در فواصل مختلف آبیاری و سطوح مختلف کود دامی

ارتفاع بوته (سانتیمتر)	تعداد سنبله در هر بوته	طول سنبله (سانتیمتر)	تعداد دانه در سنبله	وزن هزاردانه (گرم)	عملکرد گاه و گلش (کیلوگرم در هکتار)	عملکرد دانه (کیلوگرم در هکتار)
اسفرزه پسیلیوم اسفرزه پسیلیوم اسفرزه پسیلیوم اسفرزه پسیلیوم اسفرزه پسیلیوم اسفرزه پسیلیوم اسفرزه پسیلیوم						
فواصل آبیاری						
۱۰ روز	۲۹/۹۹۹a	۱۱/۸۶bc	۲۹/۷۵a	۱/۵۸c	۴۰/۷۲b	۵۴/۳۷a
۲۰ روز	۲۰/۸۱b	۸/۸۶c	۱۹/۸۱b	۱/۳۶d	۲۷/۴۵c	۴۹/۸۸a
۳۰ روز	۱۹/۵۶b	۸/۸۹b	۱۰/۶۴bc	۱/۰۸e	۲۰/۱۳d	۵۳/۲۵a
سطوح کود دامی						
۵ تن در هکتار	۲۲/۳۲a	۹/۴۷b	۱۷/۵۸ab	۱/۳۰a	۳۰/۰۲b	۵۰/۷۲a
۱۰ تن در هکتار	۲۳/۶۱a	۱۱/۱۲b	۲۱/۱۳a	۱/۳۷b	۲۸/۷۹b	۵۳/۰۵a
۱۵ تن در هکتار	۲۰/۳۱a	۱۰/۷۵b	۲۰/۸۶a	۱/۳۰a	۲۹/۴۸b	۵۳/۷۱a

میانگینها توسط آزمون چند دامنه ای دانکن در سطح احتمال ۵٪ مقایسه شد. در هر ستون اختلاف بین میانگین‌های دارای حداقل یک حرف مشترک، از نظر آماری معنی دار نیست.

شکل ۲: اثر سطوح مختلف کود دامی بر عملکرد دانه اسفرزه و پسیلیوم

برای هر گونه، میانگین‌های دارای حداقل یک حرف مشترک، در سطح ۵ درصد اختلاف معنی‌داری ندارند.

مختلف اصلاح کننده آلی و معدنی گزارش نمودند. همچنین در تحقیق یاداو و همکاران (۴۳) بر روی اسفرزه، ملاحظه شد که کاربرد نیتروژن به صورت اوره (۲۵٪) + FYM (۷۵٪) بطور معنی داری سبب افزایش تعداد پنجه در گیاه، ارتفاع

بنظر میرسد عدم افزایش قابل توجه عملکرد دانه با کاربرد سطوح کود دامی در این تحقیق با کمبود نیتروژن موجود در این کود و عدم آزادسازی آن در طی یک فصل زراعی مرتبط باشد. سینگ و همکاران (۴۱) افزایش عملکرد ماده خشک (دانه+ گاه و گلش) اسفرزه را با کاربرد ترکیبات

بوته، تجمع ماده خشک، تعداد سنبله در هر بوته، تعداد دانه در سنبله، عملکرد دانه و کلاه و کلش گردید، که این امر را مربوط به اثر مفید FYM در افزایش عرضه عناصر غذایی و در نتیجه بهبود فتوسنتز و تسهیم بهتر مواد در مخازن عنوان کردند. افزایش عملکرد دانه زنیان در سیستم ارگانیک با افزایش کود دامی نیز گزارش شده است (۶).

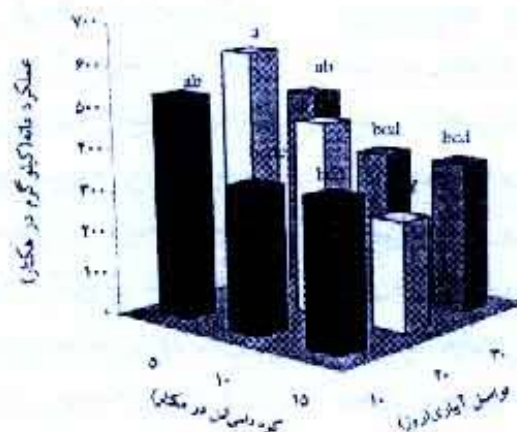
جدول (۲): نتایج تجزیه واریانس خصوصیات کیفی اسفرزه و پسیلیوم در فواصل آبیاری و سطوح مختلف کود دامی

میانگین مربعات			
منابع تغییر	درجات آزادی	عیزان موسیلاژ	فاکتور تورم
تکرار	۲	۵۳/۴۰۷	۲/۴۳۱
فواصل آبیاری A	۲	۲۷/۱۲۵	۲/۸۱۲
خطای کرت اصلی	۴	۶۸/۰۲۶	-/۱۶۲۵
سطوح کود دامی B	۲	۱۷/۳۲۱	-/۳۹۰
A*B	۴	۸/۸۵۱	-/۲۲۸
گونه C	۱	۱۳۰۴۴/۸۹۸*	۴۳۶/۹۰۷*
A*C	۲	۱۲/۴۹۵	۱/۰۰۴
B*C	۲	۲۸/۰۰۴	-/۰۰۵۲
A*B*C	۴	۷/۹۸۴	-/۰۰۴۰
خطای کرت فرعی	۳	۳۴/۴۳۵	-/۴۴۴

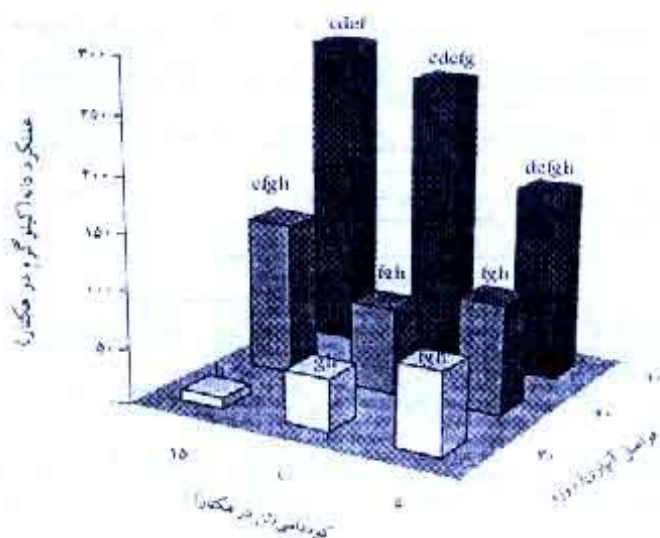
* در سطح احتمال ۵ درصد معنی دار است.

بنظر می‌رسد که افزایش واکنش عملکرد دانه به مقدار مصرف کود، با افزایش تعداد دفعات آبیاری در پسیلیوم مشاهده می‌شود، در حالیکه در اسفرزه، با افزایش تعداد دفعات آبیاری، واکنش عملکرد دانه به افزایش مقدار مصرف کود روند نزولی داشته است (شکل ۳ و ۴).

اثر متقابل فواصل آبیاری در سطوح مختلف کود دامی بر عملکرد دانه اسفرزه و پسیلیوم معنی دار نبود ($P > 0.05$). بالاترین عملکرد دانه اسفرزه در تیمار ۲۰ روز آبیاری با کاربرد ۵ تن در هکتار کود دامی و در پسیلیوم در تیمار ۱۰ روز آبیاری در سطح ۱۵ تن در هکتار کود دامی حاصل شد.

شکل ۳: اثر متقابل فواصل آبیاری و کود دامی بر عملکرد دانه اسفرزه میانگین‌های دارای حداقل یک حرف مشترک، در سطح ۵ درصد اختلاف معنی‌داری ندارند.

شکل ۴: اثر متقابل فواصل آبیاری و کود دامی بر عملکرد دانه پسیلوم میانگین‌های دارای حداقل یک حرف مشترک، در سطح ۵ درصد اختلاف معنی‌داری ندارند.

تورم در اسفرزه (۱۰/۴۱ میلی لیتر) و پسیلوم (۴/۴۲۲ میلی لیتر) در تیمار ۳۰ روز آبیاری حاصل شد. بطور کلی با افزایش فواصل آبیاری، میزان فاکتور تورم در دو گونه افزایش یافت (جدول ۳). نجفی (۱۵) در طی دو سال آزمایش نشان داد که بیشترین میزان فاکتور تورم اسفرزه در فاصله آبیاری ۱۴ روز بدست آمد.

مقایسه میزان فاکتور تورم بین دو گونه اسفرزه و پسیلوم، از نظر آماری اختلاف معنی‌داری نشان داد ($P < 0/05$) بطوریکه بذور اسفرزه فاکتور تورم بالاتری (۹/۸۸ میلی لیتر) نسبت به پسیلوم (۴/۱۹ میلی لیتر) داشتند که این امر با نتایج تحقیق ابراهیم زاده و همکاران (۳) مطابقت دارد.

میزان تورم برای هر گرم موسیلاژ: فواصل مختلف آبیاری بر میزان تورم برای هر گرم موسیلاژ بذور اسفرزه و پسیلوم تاثیر معنی‌داری نداشتند ($P > 0/05$) هر چند که بین تیمارهای مختلف آبیاری اختلاف معنی‌داری ملاحظه نگردید با این وجود، بیشترین میزان تورم برای هر گرم موسیلاژ در اسفرزه (۲۸/۶۲) و پسیلوم (۹۳/۰۳) به ترتیب در تیمارهای ۲۰ و ۱۰ روز آبیاری بدست آمد (جدول ۳). بیشترین مقدار این شاخص در مطالعه نجفی (۱۵) برای اسفرزه در تیمار آبیاری

اثر تنش رطوبتی و کود دامی بر خصوصیات کیفی اسفرزه و پسیلوم

مقدار موسیلاژ: نتایج آزمایش حاکی از آن است که فواصل مختلف آبیاری بر میزان موسیلاژ بذور اسفرزه و پسیلوم تاثیر معنی‌داری نداشتند ($P > 0/05$) با این وجود بالاترین مقدار موسیلاژ در بذور اسفرزه (۳۹/۸٪) در تیمار ۳۰ روز آبیاری و در پسیلوم (۷/۱٪) در تیمار ۱۰ روز آبیاری بدست آمد. عدم تاثیر معنی‌دار فواصل آبیاری بر میزان موسیلاژ بذور اسفرزه توسط نجفی نیز گزارش شده است (۱۵). از نظر قدرت تولید موسیلاژ نیز بین دو گونه اختلاف معنی‌داری ملاحظه شد ($P < 0/05$) بطوریکه بذور اسفرزه مقدار موسیلاژ بیشتری (۳۷/۸٪) نسبت به پسیلوم (۶/۸٪) تولید کردند (جدول ۳). برتری مقدار موسیلاژ بذور اسفرزه نسبت به پسیلوم توسط محققین دیگری (۳) نیز گزارش شده است. فاکتور تورم: تورم بذور از خصوصیات بذور حاوی موسیلاژ می‌باشد که در اثر جذب آب، موسیلاژ موجود در بذور متورم می‌شود (۱۸) بر اساس نتایج این تحقیق، فواصل آبیاری تاثیر معنی‌داری بر فاکتور تورم بذور اسفرزه و پسیلوم نداشتند ($P > 0/05$)، با اینحال بیشترین میزان فاکتور

۱۴ روز حاصل گردید. میزان این فاکتور در بین این دو گونه از نظر آماری اختلاف معنی داری نشان داد ($P < 0.05$) و این شاخص در گونه پسیلوم (۸۷/۴۴) نسبت به اسفزه (۲۶/۹۵) بیشتر بود که این امر با یافته‌های ابراهیم زاده و همکاران (۳) مطابقت دارد.

اثر سطوح مختلف کود دامی بر میزان موسیلاژ، فاکتور تورم و میزان تورم برای هر گرم موسیلاژ در بذور اسفزه و

پسیلوم معنی دار نبود ($P > 0.05$) با این وجود بیشترین مقدار موسیلاژ در بذور اسفزه در تیمار ۵ تن در هکتار و در پسیلوم در تیمار ۱۵ تن در هکتار کود دامی و بیشترین میزان فاکتور تورم و میزان تورم برای هر گرم موسیلاژ برای اسفزه و پسیلوم در تیمار ۱۰ تن در هکتار کود دامی بدست آمد (جدول ۳).

جدول (۳): مقایسه میانگین خصوصیات کیفی اسفزه و پسیلوم در فواصل مختلف آبیاری و سطوح مختلف کود دامی

میزان موسیلاژ (%)		فاکتور تورم (میلی لیتر)		میزان تورم برای هر گرم موسیلاژ	
اسفزه	پسیلوم	اسفزه	پسیلوم	اسفزه	پسیلوم
فواصل آبیاری					
۳۸/۰۳a	۷/۱۰b	۹/۲۰b	۴/۰۵c	۲۴/۹۳b	۹۳/۰۳a
۳۵/۷۳a	۶/۲۳b	۱۰/۰۳a	۴/۱۰c	۲۸/۶۳b	۹۱/۸۳a
۳۹/۸۱a	۶/۹۸b	۱۰/۴۱a	۴/۴۳c	۲۷/۳۳b	۷۷/۴۹a
سطوح کود دامی					
۴۰/۳۹a	۶/۵b	۹/۹۶a	۴/۳۰b	۲۶/۱۵b	۸۴/۳۶a
۳۶/۹۳a	۶/۶۷b	۱۰/۰۲a	۴/۳۸b	۲۷/۸۲b	۹۴/۰۷a
۳۶/۲۶a	۷/۱۴b	۹/۶۵a	۴/۰۸b	۲۶/۹۱b	۸۴/۰۱a

میانگینها توسط آزمون چند دامنه ای دانکن در سطح احتمال ۵٪ مقایسه شده اند. در هر سنون، اختلاف بین میانگین‌های دارای حداقل یک حرف مشترک از نظر آماری معنی دار نیست.

نتایج حاصل از همبستگی بین میزان موسیلاژ، فاکتور تورم و وزن هزار دانه حاکی از آن است که بین این سه پارامتر در بذور اسفزه و پسیلوم همبستگی معنی داری وجود ندارد ($P > 0.05$). مطالعه تجفی (۱۵) بر روی اسفزه و گزارش ابراهیم زاده و همکاران (۳) بر روی اسفزه و پسیلوم نشان می‌دهد که میزان موسیلاژ و فاکتور تورم در همه موارد همبستگی ندارند و بذور گونه‌های مختلف در حالیکه موسیلاژ ثابتی دارند، دارای فاکتور تورم متفاوت می‌باشند. لذا با توجه به عدم ارتباط موسیلاژ و فاکتور تورم میتوان گفت که فاکتور تورم معرف کیفیت موسیلاژ است، هرچند که این امر مغایر با نتایج برخی محققین (۳) است. لذا نتیجه گیری قطعی روی روابط همبستگی پارامترهای کیفی

بذور اسفزه و پسیلوم نیاز به مطالعه و تحقیق بیشتر دارد. نتایج این پژوهش نشان داد که اسفزه نسبت به پسیلوم، در سیستم کشت ارگانیک در سطوح کم کود دامی واکنش بهتری از نظر کمی و کیفی داشته است و به نظر میرسد که تولید ارگانیک آن مقرون به صرفه تر باشد. با افزایش فواصل آبیاری، شدت کاهش عملکرد، اجزای عملکرد و میزان موسیلاژ در اسفزه کمتر از پسیلوم بود که این امر بیانگر مقاومت نسبتاً خوب این گیاه به شرایط خشکی میباشد. بدین ترتیب به نظر میرسد اسفزه بتواند به عنوان یک گیاه دارویی در الگوی کشت مناطق خشک با سیستم ارگانیک، جایگاهی را به خود اختصاص دهد.

منابع:

۱. آینه چینی، ی. ۱۳۶۵. مفردات پزشکی و گیاهان دارویی ایران. انتشارات دانشگاه تهران.
۲. ابراهیم زاده محمود، ح. م. م. میر معصومی و م. فخر طباطبایی. ۱۳۷۷. اثر عوامل اقلیمی - خاکي بر میزان محصول بذر اسفرزه، بارهنگ و پسیلوم. اقتصاد کشاورزی و توسعه. ش. ۲۲. ص. ۷۷. ص. ۱۴۰ - ۱۲۵.
۳. ابراهیم زاده، ح. م. م. میر معصومی و م. فخر طباطبایی. ۱۳۷۵. بررسی جنبه‌های تولید موسیلاژ در چند منطقه ایران با کشت اسفرزه، بارهنگ و پسیلوم. پژوهش و سازندگی. ش. ۳۳. ص. ۴۹-۵۱.
۴. ابراهیم زاده، ح. م. م. میر معصومی و م. فخر طباطبایی. ۱۳۷۶. تشکیل کالوس و تولید موسیلاژ در قطعات جدا کشت برگ و ریشه چهارگونه بارهنگ. مجله علوم کشاورزی ایران، ج. ۲۸. ش. ۳. ص. ۸۷-۹۶.
۵. اکبری نیا، ا. ا. قلاوند و ز. طهماسبی. ۱۳۸۱. بررسی و مقایسه عملکرد کشت بهاره و پائیزه رازیانه، زنیان، انیسون و سیاه دانه در شرایط آبیاری و دیم چکیده مقالات دهمین کنگره علوم زراعت و اصلاح نباتات ایران - کرج. مؤسسه تحقیقات اصلاح و تهیه نهال و بذر. ۴-۲ شهریور. ص. ۵۳.
۶. اکبری نیا، ا. ا. قلاوند، ف. سفیدکن، ز. طهماسبی، ا. شریفی و م. رضایی. ۱۳۸۱. بررسی عملکرد و ماده مؤثر، زنیان در سیستم‌های کشاورزی متداول، ارگانیک و تلفیقی. چکیده مقالات هفتمین کنگره علوم زراعت و اصلاح نباتات ایران. کرج، مؤسسه تحقیقات اصلاح و تهیه نهال و بذر. ۴-۲ شهریور. ص. ۵۲.
۷. جاوید ناش، ا. ۱۳۷۵. نتایج کشت گیاه اسفرزه. مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع. شماره انتشار ۱۱۹.
۸. حسینی، ع. و ر. امید بیگی. ۱۳۸۱. اثرات تنش آبی بر برخی خصوصیات مورفولوژیکی، فیزیولوژیکی و متابولیسمی گیاه ریحان. مجله دانش کشاورزی. ج. ۱۲. ش. ۳. ص. ۴۷-۵۹.
۹. خواجه پور، م. ۱۳۷۳. اصول و مبانی زراعت. انتشارات جهاد دانشگاهی اصفهان.
۱۰. شریفی عاشور آبادی، ا. ۱۳۸۰. بررسی تأثیر کودهای آلی و شیمیایی بر عملکرد رازیانه. تحقیقات گیاهان دارویی و معطر ایران (۷). مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع. بخش تحقیقات گیاهان دارویی و محصولات فرعی. شماره انتشار ۲۵۶.
۱۱. صفرزاده، ع. ۱۳۸۲. مروری بر روشهای مختلف به‌گرمی گیاهان برای مقاومت به خشکی. خشکی و خشکالی کشاورزی. شماره هفتم. ص. ۱۳-۷.
۱۲. کافی، م. و ع. مهدوی دامغانی. ۱۳۷۹. مکانیسم‌های مقاومت گیاهان به تنش‌های محیطی. انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
۱۳. محبی، م. ۱۳۷۹. تأثیر تاریخ کاشت و ازت بر رشد، نمو، عملکرد و ماده مؤثره اسفرزه (*Plantago ovata* Forsk.) در منطقه زنجان. پایان نامه کارشناسی ارشد باغبانی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه تربیت مدرس.
۱۴. ملائیایی، ع. ۱۳۷۹. تکنولوژی تولید بذر و تکثیر انبوه گیاهان دارویی. سازمان پژوهش‌های علمی صنعتی ایران، مرکز خراسان.
۱۵. نجفی، ف. ۱۳۸۱. اثر فواصل آبیاری و تراکم بوته بر کمیت و کیفیت گیاه دارویی اسفرزه (*Plantago ovata*). پایان نامه کارشناسی ارشد زراعت، دانشکده کشاورزی، دانشگاه فردوسی مشهد.
16. Arun K. Sharma. 2002. A Handbook of Organic Farming. Pub. Agrobios, India.
17. Baher, Z. F., M. Mirza, M. Ghorbani, and M. B. Rezaii. 2002. The influence of water stress on plant height, herbal and essential oil yield and composition in *satureka hortensis* L. *Flavour Fragrance Journal*. 17: 275-277.
18. Bhagat, N. R. 1980. Studies on Variation and association among seed yield and some component traits in *Plantago ovata* Forsk. *Crop Improvement*. 7: 60-63.
19. Blumental, M. A., Goldberg, and J. Brinckmann. 2000. Herbal Medicine: Expanded Commision E Monographs. Pub Integrative Medicine Communications.
20. Carrubba, A., R. La Torre, and A. Matranga. 2002. Cultivation Trials of Some Aromatic and Medicinal Plants in a Semi-arid Mediterranean Environment. Proceeding of an International Conference on MAP. *Acta Horticulture* (ISHS). 576: 207 - 213.
21. Chatterjee, S. K. 2002. Cultivation of Medicinal and Aromatic Plants in India - a Commercial Approach. Proceeding of an International Conference on MAP. *Acta Horticulture* (ISHS). 576: 191 - 202.

22. Dalal, K. C. and S. Sriram. 1995. Psyllium. *Advances in Horticulture*. Vol. II – Medicinal and Aromatic Plants
23. Ganpat S., S. Ishwar and D. S. Bhati. 1992. Response of blond psyllium (*Plantago ovata*) to irrigation and split application of nitrogen. *Indian Journal of Agronomy*. 37: 880-881.
24. Godawat, S. L. 1999. Prospects of Isabgol (*Plantago ovata* Forsk). Cultivation in Rajasthan. Recent advances in management of arid ecosystems. Proceeding of a Symposium Held in India. March 1997. pp. 229-234.
25. Griffe P., S. Metha, and D. Shankar. 2003. Organic Production of Medicinal, Aromatic and Dye-Yielding Plants (MADPs): Forward, Preface and Introduction. FAO.
26. Gupta, R. R., C. G. Agrawal, G. P. Singh, and A. Ghatak. 1994. Lipid-lowering efficacy of psyllium hydrophilic mucilloid in non insulin dependent diabetes mellitus with hyperlipidaemia. *Indian Journal of Medicinal Research*. 100: 237-241.
27. Kalra, A. 2003. Organic Cultivation of Medicinal and Aromatic Plants. A Hope for Sustainability and Quality Enhancement. *Journal of Organic Production of Medicinal, Aromatic and Dye -Yielding Plants (MADPs)*. FAO.
28. Kuepper, G. 2000. Manures for Organic Crop Production. ATTRA, Fayetteville AR72702. Available Online (2001). www.attra.org/attra-pub/manures.html
29. Kumar, N., J. B. M. Abdulkhader, P. Rangaswami, And I. Irulappan. 1997. Introduction to Spices, Plantation Crops, Medicinal and Aromatic Plants. Oxford and IBH. Pub.
30. Morton, J. F. 1977. Major Medicinal plants. Pub. Charles Thomas.
31. Munns, R. 2002. Comparative Physiology of Salt and Water Stress. *Plant, Cell and Environment*. 25: 239-250.
32. Patel, B. S., J. C. Patel, and S. G. Sadaria. 1996. Response of blond psyllium (*Plantago ovata*) to irrigation, nitrogen and phosphorus. *Indian Journal of Agronomy*. 41: 311-314.
33. Patel, B. S., S. G. Sadaria, and J. C. Patel. 1996. Influence of irrigation, nitrogen and phosphorus on yield, nutrient uptake and water-use efficiency of blond psyllium (*Plantago ovata*). *Indian Journal of Agronomy*. 41: 136-139.
34. Patel, J. A. and A. B. Vora. 1985. Free proline accumulation in drought-stressed plants. *Plant and Soil*. 84: 427-429.
35. Patra, D. D., M. Anwar, S. Singh, A. Prasad, and D. V. Singh. 1999. Aromatic and medicinal plants for salt and moisture stress conditions. Recent advances in management of arid ecosystem. Proceeding of a Symposium Held in India. March 1997. pp. 347-350.
36. Poudel, D. D., W. R. Horwath, W. T. Lanini, S. R. Temple, and A. H. C. Van Bruggen. 2002. Comparison of soil N availability and leaching potential, crop yields and weeds in organic, low-input and conventional farming systems in northern California. *Agriculture, Ecosystems and Environment*. 90: 125-137.
37. Sahay, S. 1999. The use of psyllium (isabgol) as an alternative gelling agent for microbial culture media. *World Journal of Microbiology and Biotechnology*. 15:733-735.
38. Scheffer, M. C., P. Ronzelli Junio,r and H. S. Koehler. 1993. Influence of Organic Fertilization on the Biomass, Yield and Yield Composition of the Essential Oil of *Achillea Millefolium* L. *Acta Horticulture (ISHS)*. 331: 109-114.
39. Schippmann, U., D. J. Leaman, and A. B. Cunningham 2002. Impact of Cultivation and Gathering of Medicinal Plants on Biodiversity: Global Trends and Issues. FAO. Biodiversity and the Ecosystem Approach in Agriculture, Forestry and Fisheries. 12 – 13 October, Rome.
40. Singh, A. K., S. S. Bisen, R. B. Singh, and S. C. Biswas. 1998. Effectiveness of compost towards increasing productivity of some medicinal plants in skeletal soil. *Advances in Forestry Research in India*. 18: 64-83.
41. Singh, D., S. Chand, M. Anwar, and D. Patra. 2003. Effect of organic and inorganic amendments on growth and nutrient accumulation by isabgol (*Plantago ovata*) in sodic soil under greenhouse conditions. *Journal of Medicinal and Aromatic Plant Sciences*. 25: 414-419.
42. Wallace, J. 2001. Organic field Crop handbook. Pub. Canadian Organic Growers. Ottawa, Ontario.
43. Yadav, R. D., G. L. Keshwa, and S. S. Yadva. 2002. Effect of integrated use of FYM, urea and sulphur on growth and yield of isabgol (*Plantago ovata*). *Journal of Medicinal and Aromatic Plant Sciences*. 25: 668-671.

Organic cultivation of *Plantago ovata* and *Plantago psyllium* in response to water stress

A. Koocheki, L. Tabrizi, M. Nassiri Mahallati¹

Abstract

In order to investigate the response of two species of *P. ovata* and *P. psyllium* to water deficit and manure, an experiment was conducted at the Agricultural Research Station, Ferdowsi University of Mashhad, in April 2002. For this purpose a split-factorial experiment based on completely randomized block design with three replications was used. Three irrigation intervals (every 10, 20 and 30 days) allocated in the main plots and three levels of animal manure (5, 10 and 15 tons/ha) and two species of plantago in factorial arrangement were as sub plots. Criteria such as plant height, spike length, number of spikes per plant, number of seeds per spike, 1000-seed weight, straw and seed yield were measured accordingly. Three quality characters namely amount of mucilage, swelling factor and swelling rate per gram mucilage were also measured. The results indicated that spike length and seed yield were significantly affected by irrigation intervals. The highest seed yield in *P. ovata* and *P. psyllium* was obtained in irrigation intervals of 20 and 10 days, respectively. There was no significant effect on another criteria by irrigation intervals. Effect of animal manure was only significant on seed yield. Seed yield was higher with application of 5 tons/ha and 15 tons/ha in *P. ovata* and *P. psyllium*, respectively. There was no significant correlation between the amount of mucilage, swelling factor and 1000-seed weight. However, the highest amount of mucilage were obtained in irrigation intervals of 30 and 10 days in *P. ovata* and *P. psyllium* respectively, maximum swelling factor with irrigation in 30 days interval and the highest swelling rate per gram mucilage in *P. ovata* and *P. psyllium* by irrigation intervals of 20 and 10 days, respectively. In water deficit condition and low-input agricultural systems it seems that *P. ovata* is more resistant species compared with *P. psyllium*.

Keywords: Water deficit, manure, *P. ovata*, *P. psyllium*, yield, quality characters.

¹ - Contribution from College of Agriculture, Ferdowsi University of Mashhad, Center of Excellence for special crops (CESC).